

Stelian DUMISTRĂCEL

Iași

RELIGIE ȘI LIMBĂ: REFLEXE ALE NECUNOAȘTERII ȘI INTOLERANȚEI

Abordarea temei de față pune în evidență, mai întâi, faptul că terminologia cultului creștin (ortodox) românesc, în diferitele ei ipostaze, nu a fost studiată pe măsura importanței pe care acest aspect al lexicului dacoromânesc îl are cel puțin pentru istoria limbii române. Problematika generală și liniile directe ale cercetării domeniului au fost schițate în lucrări de sinteză ale lui B.-P. Hasdeu, A. Philippide, Ov. Densusianu, Sextil Pușcariu, Al. Rosetti, G. Ivănescu și H. Mihăescu (dintre lingviști), sau A. D. Xenopol, V. Pîrvan și N. Iorga (dintre istorici), iar originale contribuții etimologice și semantice le datorăm lui V. Bogrea, G. Pascu ș.a. Dar, trebuie să subliniem, ultimele cinci decenii nu numai că au blocat eventualul interes pentru investigarea terminologiei cultului creștin, ci, prin inculcarea unui soi de obediență complice, se fac vinovate de absența punerii în valoare a unor importante surse de cunoaștere a situației termenilor privitori la manifestările spiritualității creștine la nivelul vorbitorilor graiurilor populare românești. Una dintre aceste surse reprezintă al doilea volum din ALR I și volumul întâi din ALR II, avîndu-i ca autori pe Sever Pop și, respectiv, pe Emil Petrovici.

Și pe acest teren drumul fusese totuși deschis de către Sextil Pușcariu, care a introdus în circulație informații din ALR, referindu-se, în primele sale prezentări ale lucrării, la **cuminecătură, Sîmedru, Sînicoadă** etc. (1, p. 6 - 7; 2, hărțile 2, 7, 9), dar mai ales de către Sever Pop, care a aprofundat, pe baza hărților proprii din ALR I, semnificația istorică și a reparației teritoriale a termenilor fundamentali ai religiei creștine a românilor (3,4).

A rămas însă practic necercetat impresionantul material înregistrat ca răspunsuri la peste 200 de întrebări din Chestionarul ALR, majoritatea publicate într-un grupaj de hărți și material necartografiat din ALR II/I (B. **Familia, nașterea, copilăria, nunta, moartea, viața religioasă, sărbători**), dar prezente și în hărțile ce se raportează la **botez, nuntă, moarte** din ALR I (vol. II).

În această comunicare ne oprim asupra unuia dintre cele mai interesante capitole din terminologia cultului creștin în limba română, după punctul de vedere al **sociolingvisticii** și al **psiholingvisticii**: termenii referitori la diferite confesiuni, așa cum se prezintă pe câteva hărți și în texte redactate sub formă de material necartografiat din ALR II/I. Această cercetare de stilistică idiomatică se relevă, în primul rînd, ca o preocupare de sociolingvistică exemplară, întrucît rezultatele reflectă manifestări ale raporturilor, ale interacțiunii dintre diferite grupuri socioculturale (determinate, în unele cazuri, de criterii etnice), în cadrul unei comunități politico-administrative statale.

Analiza materialului reclamă precizarea cîtorva elemente de cadru și de metodologie, a căror subliniere se impune imperios datorită obiectului de studii pe care ni-l propunem. Ca și în alte cazuri în care se discută răspunsuri înregistrate pe

hărțile unui atlas lingvistic, trebuie să se țină seama, mai întâi, de faptul că acestea sînt rezultatul unui contact "întrecîtvă artificial care se stabilește între vorbitor și anchetator prin intermediul unui chestionar prestabilit", după cum ne atrăgea atenția cu patru decenii în urmă Eugen Coșieru (5, p. 72), ceea ce înseamnă că nu ne aflăm în prezența reflexelor directe ale unei activități lingvistice obișnuite, ci ale unei situații de comunicare speciale, anchetă lingvistică (dialectologică), ce are numai zone tangente cu prima, variabile în funcție de cîțiva factori obiectivi importanți (nu ne referim, așadar, la calitățile personale ale investigatorului și ale subiectului).

Printre factorii pe care trebuie să-i luăm în considerație, pe primul loc se află **obiectul** investigației; astfel, criteriul aprecierii îl poate constitui compararea rezultatelor chestionării asupra numelor zilelor săptămînii sau ale unor plante cum ar fi porumbul ori legumele din grădină, față de cele ale unui mamifer mai puțin cunoscut, nevăstuică (**Mustela nivalis**), ori ale arbustului numit iasomie (**Jasminum officinale**) și, apoi, **statutul** subiectului subiecților: avem în vedere, de exemplu, garanția de autenticitate și precizie pe care o oferă termenii din domeniul viticulturii obținuți de la un cultivator față de cei pentru diferite obiecte de îmbrăcăminte și piese ale acestora înregistrați de la un bărbat etc. Cazurile de "inadecvare" (evident, am citat situații limită, dar există împrejurări subiective, comparabile, ce-i pot scăpa anchetatorului) au ca efect apariția răspunsurilor care în cercetările onomasiologice întreprinse pe baza hărților din atlase lingvistice și, în general, pe baza vocabularului graiurilor populare, sînt calificate drept confuzii, aspect asupra căruia nu ne putem opri aici, dar vom aminti doar că s-a ajuns pînă la a se considera

"confuzia" ca un proces al denominației (6, p. 283 - 284).

Cercetarea termenilor privitori la **confesiuni** în graiurile populare românești impune precizarea că termenul de **confuzie**, fără a fi inexact, reflectă însă o poziție prudentă, de așteptare, pentru că, în fond, situațiile trebuie judecate prin prisma **competenței extralingvistice**, a cunoașterii lucrurilor, în funcție de care poate fi apoi apreciată **competența lingvistică** a vorbitorilor (7, p. 138 - 139).

În al doilea rînd, spre deosebire de alte grupuri terminologice, cunoașterea și, mai ales, utilizarea denumirilor pentru diferite confesiuni constituie efecte ale unor circumstanțe și determinisme aparte, manifestate în încercătura afectivă deosebită de natură individuală, dar în special ca mentalitate de grup, ca o presiune a grupului social, condiționată de structuri social-culturale și dirijată de lideri ai acestora.

În sfîrșit, tot în introducere trebuie să menționăm faptul că o parte dintre termenii asupra cărora ne vom opri în continuare au fost citați și de către V. Arvinte, într-o monografie consacrată etnonimului **român** (8), pornind de la analiza sensului de creștin ortodox al termenului în discuție, după atestările din ALR II/I. Este vorba însă numai de semnalări ocazionale, în măsura în care pe autor l-a interesat acest aspect semantic (preocupările sale de studii fiind preponderent de istoria limbii și de evoluție fonetică).

Pentru a defini obiectivul și coordonatele investigației de față sîntem totuși obligați să amintim interpretarea autorului citat, care vorbește de "o confuzie frecventă între planul etnic și cel religios" la nivelul vorbirii populare, atunci cînd etnonimele sînt folosite cu valoare "religioasă", **confuzie** exemplificată

afit prin semnificația 'creștin' a lui **român**, cât și prin aceea de 'catolic' a termenilor **neamț**, **șvab**, **ungur**, **maghiar** etc. "O confuzie similară" este considerată și apariția apelativelor **liftă**, **tătar**, **turc**, **evreu**, "atunci când oamenii simpli **sînt puși în situația** de a-i denumi pe 'necreștini', pe cei care nu-s botezați pe legea creștinească" (**op.cit.**, p. 87 - 88; subl.n.), o precizare a autorului care, în fond, atrage atenția asupra situației speciale de comunicare în care au fost notați termenii respectivi.

Apresiasi unor asemenea fapte lingvistice drept "confuzii" plasează analiza la nivelul competenței **idiomatice** (a colectivității), neținînd seama de posibilitățile de cunoaștere a lucrurilor, diferențiate, în funcție de o întrecăgă serie de determinisme (geopolitice, social-culturale etc.) privindu-i pe vorbitorii graiurilor, pe cînd, în ultimă instanță, noi ne aflăm în prezența unor reflexe ale competenței **expresive**. Astfel, dacă termenii din limba română pentru noțiuni din domeniul practicilor curente ale cultului ortodox (botezul, nunta, înmormîntarea) pot fi analizați și din punctul de vedere al competenței **idiomatice**, cei care privesc profesiunile nu pot fi luați în discuție decît ținînd seama de diverși factori socio-, etno- și psiho-lingvistici, care plasează termenii înregistrați, de la caz la caz, în sfera vocabularului activ, disponibil sau chiar pasiv, reflectînd: a) experiența colectivității, variabilă, transmisă pe diferite căi, printre care:

— instituțiile culturale (biserica, școala etc.);

— tradiția și mentalitatea populară;

— mitologia populară;

b) experiența individuală, adesea extrem de limitată, ca urmare a necunoașterii lucrurilor.

1. Legătura dintre etnie, naționalitate și religie

Dacă termenul ortodox este, în general, destul de bine cunoscut, avem în plus și numeroase indicii directe asupra utilizării lui în vorbire, în primul rînd numeroasele fapte de adaptare fonetică la nivelul graiurilor populare (*) (ALR II/I, harta 191; în continuare, atunci cînd nu există indicații speciale, toate trimiterile se fac la acest volum). În multe cazuri, noțiunea de "creștin ortodox" este raportată la etnia (și naționalitatea) populației majoritare din România, mai ales în zone în care lipsesc elemente de comparație confesională: **rumîni** a fost înregistrat în puncte din Muntenia (191/723, 728, 769). Dar, chiar în acest tip de arie lingvistică, în care măcar aparent se ignoră religia bulgarilor, a sîrbilor, a grecilor sau a rușilor, semnificația "confesională" a apelativului în discuție este anulată de determinante ca (rumîni) **creștini** (pct. 705), **botezați** (605). Criteriul etniei majoritare este reflectat și în zone de posibilă / reală confruntare: pentru "ortodox" s-a înregistrat termenul **român** și în Banat (2) sau în Dobrogea (682), în aceeași situație aflîndu-se și apelativul sîrb într-un punct din Banatul iugoslav (4; vezi, tot aici, **sîrbie** 'ortodoxie'). Pe de altă parte, în Transilvania și în Crișana **rumîn** apare ca termen sinonim pe lîngă **greco-oriental** (833 și 310; în acest din urmă punct, ca și în pct. 219, 260 și 279, din cuvîntul compus a fost reținut numai primul element, **grec**, ce nu poate fi socotit un etnonim cu sensul de 'creștin ortodox', formînd "o arie întinsă în Transilvania", cum consideră V. Arvinte, op. cit., p. 88), sau pe lîngă **neunit** (95).

Aceeași valoare generală din punctul de vedere al identificării profesiunii o are și adjectivul **românesc**, în sintagmele **legea**, **religia rumînească**, notate afit în Banat, cât și în Oltenia (27, 886).

În sfârșit, într-o zonă de confruntare sui-generis, la care ne vom referi în continuare, partea centrală a Moldovei, "creștinul ortodox" este numit **moldovean** (537).

Efectele experienței individuale, puternic marcate de condiții demografice locale, sînt puse exemplar în lumină de o aparentă "asimilare" etnică sub semnul confesiunii, ce neglijează unul dintre elementele caracteristice etniei și naționalității, **limba**, așa cum apar lucrurile în răspunsul subiectului din pct. 682 (Somova - Tulcea, localitate în care trăiesc și "lipoveni"). Aici s-a notat următoarea "explicație": "Rușii tot români sînt și ei, numai că vorbesc altă limbă, dar tot creștini sînt".

Cu mult mai clocvent decît în cazul noțiunii "creștin ortodox", efectele (ne)cunoașterii lucrurilor sînt reflectate, tot sub semnul legăturii dintre etnie și religie, de răspunsurile referitoare la alte confesiuni. Exemplul cel mai clocvent îl oferă termenii **uzuali** sau **disponibili** pentru "catolic" (material necartografiat 2775; în continuare, pentru acest fel de texte folosim abrevierea MN). Mai ales în Vechiul Regat, în numeroase puncte, atît noțiunea, cît și termenul corespunzător sînt ignorate; în cazul apariției unui răspuns, acesta este apelativul "oficial" **catolic**, ce apare și în Transilvania și Banat, unde însă preponderent a fost notat termenul **papistaș** (cu diverse variante fonetice), uneori fără conotații.

Atribuirea, de către români, a acestei confesiuni reprezentanților unor etnii cu care sînt, de cele mai multe ori, în contact direct, este reflectată de răspunsuri cum sînt apelativele "neutre" sau porecele:

— **neamț** (**nemți**), în Banat (2), Basarabia (646), Dobrogea (682), dar și în Muntenia (723); aceeași valoare și pentru adjectivul (lege) **nemțească**,

cu aproximativ aceeași largă extensie geografică (27, 362, 414, 682);

— **șfăbie** (pct. 4, în Banatul Iugoslav);

— **poleci** (399, Boian, Cernăuți);

— **maghiari** "poreclă", într-un punct (899) din Muntenia, de pe Dunăre, a cărei apariție aici se datorează, fără îndoială, prezenței păstorilor transilvăneni transhumați;

— **unguri** "poreclă" (537, Mircești, Iași); cf. și **slatină ungurească** "poreclă" (531, Luizi Călugăra, Bacău) și **unguroancă** — cu valoare spontană de formă pentru feminin față de catolic, într-un punct din estul Moldovei, de pe Prut (514). În zona Iași — Bacău (unde s-a înregistrat și **moldovean** 'ortodox'), etnonimul **ungur** reprezintă rezultatul confruntării confesionale cu romano-catolicii supranumiți "ceangă", dintre care unii maghiari, iar alții români transilvăneni, stabiliți aici în mai multe etape, începînd din secolul al XIV-lea (10, passim), dar, și în cazul de față, utilizarea substantivului și a adjectivului nu prezintă o situație principial deosebită de aceea a lui **ungur**, **ungurean**, **unguresc**, **ungurească** prin care se identifică, în general, realități din Transilvania (= **Țara Ungurească**).

În ansamblu, legăturile stabilite, numai în parte în cunoștință de cauză, între religie și etnie (naționalitate) nu reflectă în nici un caz intoleranță religioasă / confesională și nu se poate vorbi nici de indiferență ca factor determinant; ne aflăm în prezența unei explicabile, cel puțin zonal, necunoașteri a lucrurilor, a elementelor diferențiatore atît de disputate de exegeții bisericești. Trebuie să observăm că la întocmirea chestionarului s-a ținut seama de această realitate, întrebarea prin care s-au obținut răspunsuri pentru noțiunea de "catolic" fiind formulată astfel: "Cum le ziceți la aceia care nu sînt de legea noastră, ci de aceea a

nemților?" (MN 2775). La acest nivel al cunoașterii, în mod excepțional, chiar limba poate fi considerată o "ciudățenie" (h.191/682), dar nicidecum un "păcat"!

2. Factorul geopolitic în alteritatea negativă pe teren dacoromânesc.

Spațiul propice al confruntării terminologice la nivelul vorbirii populare îl constituie arile geografice vestice și nord-vestice ale teritoriului României, în care s-a pus, în cadrul statal, problema prozelitismului, în fond antiortodox și, să nu pierdem din vedere faptul, cu foarte clare obiective desnaționalizatoare. Este vorba de o situație deosebită față de Moldova dintre Prut și Nistru, unde accentul a căzut, se pare, pe **stilul vechi** — **stilul nou**, cu efecte politico-culturale ce se resimt pînă astăzi.

În Banat, Crișana, Maramureș și Transilvania, unde au fost puse în aplicare programe de trecere la catholicism a românilor - în forma pură sau în varianta unirii cu Roma (a greco-catolicilor, adică a catolicilor de rit oriental) -, terminologia referitoare la confesiuni este mai bogată chiar cu privire la noțiunile de "ortodox" și de "catolic". Astfel, în aceste provincii, pentru "ortodox" se cunoaște și termenul **greco-oriental** (191/8, 29, 36, 53, 75, 105, 157, 192, 272, 279, 316, 349, 399, 833), redus chiar la forma **grecii** (situație asupra căreia ne-am oprit anterior). Termenul compus duce și la apariția denumirii tautologice **greco-ortodoxi** (386). Pentru a indica aceeași religie, se folosește și termenul **neuniți** (29, 76, 95, 172, 228, 250, 279).

La rîndul lor, nici **catolicii** nu sînt doar catolici (cu variantele **catoliș**, **catolicuș**, după germană și maghiară), pur și simplu, ci după cum aminteam, mai ales **papistași**. Alte distincții terminologice: dat fiind că există greco-orientali (vezi mai sus),

apar și **greco-catolicii** (MN 2775, 64); se cunoaște și denumirea **romano-catolici** (833) care, sub influența limbilor străine din zonă, se pronunță **romoi catalic(uș)** (284, 334) sau **remu-catolic** (399).

În același spațiu (această problemă, cu excepția a două - trei puncte, fiind complet ignorată la nivelul vorbitorilor din Vechiul Regat), adjectivul **unit** (**uniți**) substantivat, a căpătat sensul '(credincios) de confesiune catolică de rit oriental' și cunoaște variante fonetice diverse, unele caracteristice pronunței neologismului în alte limbi: **uniati**, **unatoși**, **unitariși**, **unitari** (MN 2777). Tot aici există o bogată terminologie pentru noțiunea de "reformați", numiți ca atare (și reformatoși), dar și **luterani**, **calvini**, **protestanți**, sau, după tipare deja amintite, **legea ungurească**, **unguri** (MN 2776).

3. Alteritate negativă "agresivă"

Dacă cele mai multe dintre denumirile "tehnice" la care ne-am referit pînă acum (**ortodox**, **catolic**, **unit**, **reformat**, **calvin**, **protestant**), mai mult sau mai puțin "neutre" din punct de vedere afectiv, pot fi socotite ca însușite în școală și în cadrul ceremonialelor bisericești, pe seama predicilor și a altor forme de catehizare (mai "directe", mai "convingătoare") poate fi pusă cel puțin cea mai mare parte a **porecelor** și a **invectivelor** prin care sînt excluși din rîndul DREPTcredincioșilor cei de altă/alte confesiune/confesiuni.

Deși secesiunea de tip confesional a "sectelor" este, prin comparație, de dată relativ recentă, prezența sectarilor este înregistrată concludent din punct de vedere lingvistic; s-au notat frecvent, în diferite zone ale țării (h. 192), termeni "tehnici" cum sînt **pocăiți**, **advențiști**, **bapțiști**, **evangheliști**, **năzărineni**; **ștunți** este o denumire ce caracterizează graiurile din Basarabia (431, 455, 646, 666).

Din aceeași categorie fac parte și derivatele de la subst. **sîmbătă**: **sîmbătari** (95, 405; după DLR cuvîntul, alături de **sîmbătași**, apare atestat încă de la Simion Dascălul) și **sîmbătiști** (36, 325; acest derivat nu apare în dicționarele românești).

Sînt numeroase însă "porecele" propriu-zise și caracterizările depreciative: **mucări** și **mucher** (în sudul Transilvaniei: 172, 182, 192) < germ. **Mucker** 'bigot', 'fățarnic', 'ipocrit' (DLR), **pașiști** și **naicloambări** (în Banat: 29, 76), **lăsați de lege** (386), **oi**, **capre pierdute** (405), **ovrei** (958). Creații pe teren românesc, care, prin comparație cu termenii disprețuitori ce vor fi luați în discuție în continuare, ne par mai curînd ca reflexe ale înclinației spre glumă, sînt: **bărboși** (605), "porecele" (cu intenții de apropiere fonetică: **pocăiți** =) **păcăliți** (53) și **băcăiți** (346), ultimul termen mai puțin "nevinovat" decît ar părea la primul impact, dacă ținem seama de faptul că în aceeași zonă geografică verbul (a se) **bîcăi** înseamnă 'a avea relații sexuale' (cf. ALR II, Supliment, MN 4903/325). În acest grup ar putea fi amintit și termenul **năzăreni** (h. 192/8), dat fiind că deși aici (a se) **năzări** înseamnă 'a trece la sectari', nu este exclusă, în subsidiar, raportarea și la semnificația general cunoscută a verbului omofon a i se năzări, aceea de 'a avea vedenii', 'a i se năluci'.

Termenii depreciativi și chiar virulenți pentru diferite confesiuni și pentru adepții acestora sînt reflexe ale militantismului, atît al bisericii catolice, cît și al celei ortodoxe. Credem că mai ales preoților de la sate, apărîndu-și religia cu o intransigență simplistă, și despre care nu se poate spune că nu stau prea mult la îndoială în ceea ce privește alegerea cuvintelor, ci tocmai că află cuvintele cele mai apropiate de psihologia unor enoriași simpli, acestor preoți li se

datorează "porecele" distribuite credincioșilor de alte confesiuni.

Iată, în linii generale, porecele pentru "reformați" înregistrate mai ales în provinciile din afara Vechiului Regat (MN 2776): **buncoși** (47; probabil un cuvînt de origine maghiară); **pășini** (272); **fără de lege** (8); **pagini de unguri** (310). Însuși termenul calvin este socotit un cuvînt de ocară sau o poreclă (8, 346, 334: "nu li se zice în față") și a pătruns și în folclor: "Lumea este calvină/ Nu te lasă la odină" (text din zona Dolj; DA, s.v.). Cuvîntul este folosit și ca termen de comparație defavorabil: "ești ca un calvin de rău" (284), iar pentru un locuitor din Banat el este sinonim al lui **ucigaș** (ALR II, serie nouă, vol. IV, h.981/29), ucigașul fiind "om fără de Dumnezeu" (*ibid.*, 981/219) și, atenție!, "om lăpădat de Dumnezeu" (*ibid.*, 981/182). Termenul **calvin** stă și la baza unei formații tip "etimologie populară", ce funcționează (fonetic) numai la masculin, singular și plural: **cal vînat**; **cai vineți**, subiectul neputînd formula femininul, sondat, conștiincios, de către anchetator (141). În aceeași situație par să se afle, măcar parțial, diverse variante ale cuvîntului **luteran**, înregistrate în diferite arii, apropiate de lotru: **lotreni** (365; subiectul știe despre ei că "sînt nemți și n-au cruce pe biserică"); lutreni (414; "is mai răi ca tîti nățiile"); sf. și lotroman "care omoară oameni" (ALR II, serie nouă, IV, h. 981/2; pentru informator, termenul este sinonim cu **calvin**). În aceeași atmosferă nebuloasă se plasează răspunsul din pct. 682 (Somova, Tulcea): "le zice un nume minunat: **poleci**", iar pentru un subiect din Topraisar, Constanța, termenului oficial, **protestanți**, i-ar corespunde, pur și simplu, porecelele **păgîni** și **lifte** (MN 2776/987). Altă poreclă ne-ar putea sugera, pentru explicație, fabula

"cozilor de topor", întrucât calvinii sînt porecliți **topoare** (250).

În enclava romano-catolică din Moldova la care ne-am mai referit, catolicii îi poreclesc pe localnicii ortodocși **țigani** (h. 191/537: "ne face țigani"), "țigănia" fiind cumva evocată și într-un răspuns din Banat: uniții le zic ortodocșilor "tu ești de la deal, mînci mațe de țigan" (29; de fapt, biserica ortodocșilor din acest sat este situată "mai la deal", după cum ne informa Emil Petrovici). De altfel, și sectarii au porecle pentru ortodocși, numiți de cei din pct. 8 (Banatul Iugoslav) "oameni din lume" (= **de nimic**; h. 191).

Și mai bogat în material lingvistic este ecumenismul ortodox, adesea însă ca repercușiune la "asaltul" catolic, de vreme ce efectele lingvistice se înregistrează în Transilvania și în celelalte provincii din afara Vechiului Regat. În acest mare areal termenul **papistaș** (**popistaș**) este adesea o poreclă (MN 2775, 130, 182, 192, 284, 833). În aceeași serie intră, așa cum amintim, și folosirea ca porecle a etnonimelor **nemți** (2), **maghiari** (899), **Unguri** (537) și **poleci** (399), ultimele trei în puncte din spațiul extracarpatic, dar, în mod deosebit, trebuie amintite poreclele, de sorginte diversă: pentru un subiect din Luizi Călugăra (Bacău), romano-catolicii sînt "botezați în slatină", formula agresivă de adresare fiind "măi, slatină unguerească!" (531), iar pentru unul din Borceag (Cahul) termenul injurios este **caciub** ("el se mînică cînd îl faci **caciub**"; 646).

Tot atît de numeroase sînt depreciativele ortodocșilor din arcul de dincolo de Carpați pentru "uniți"; motivația ar putea fi aceea că religia diferită li se impută celor de aceeași limbă. Pe lîngă frecvent depreciatul termen de **papistaș** (MN 2777/36), **popistaș** (316, aceeași valoare i se conformă chiar termenului **uniți**,

unitariși (157), căci sînt "uniți cu secuii" (228). Probabil de la culoarea albă a veșmintelor preoțești (opusă celei a hainelor preoților ortodocși), uniții sînt adesea porecliți cu referire la ... **laptele acru**; iată asemenea răspunsuri: "mînjiți cu lapte covăsit" (105); "cu păr pe limbă și unși cu lapte acru" (172); "botezați cu lapte acru" (228). Nu lipsesc nici așa-numitele "jocuri de cuvinte" (omofonice): **unit - pîrlit** (29) și (**uniți -**) **căuniți** (102). Ultimul cuvînt poate fi mai curînd o creație accidentală; fiind notat în localitatea Feneș (Alba), ni se pare puțin probabilă apropierea de verbul, de factură onomatopiceă, (a) **căuni**, înregistrat în DA pentru zona Vlcea (după Vîrcol și după un răspuns la ancheta Hasdeu), cu sensurile: șdespre cîiniț 'a chelălăi'; șdespre curciț 'a țipa': **curca căune** (DA, S.V.).

În linii generale (în măsura în care "creștini" nu sînt considerați decît credincioșii proprii!), pe o poziție asemănătoare s-au situat atît biserica ortodoxă cît și cea catolică în a găsi termeni depreciativi sau de ocară pentru cei "nebotezați" (întrebarea din Chestionarul ALR II este formulată astfel: "Ce cuvînt de ocară aveți pentru unul care nu e botezat?", iar titlul MN 2774 este chiar **liftă păgînă!**).

Așadar, punctul de vedere comun celor două biserici este reflectat de circulația aproape generală (din punct de vedere teritorial) a termenului **păgîn** (passim).

Ca și în celelalte situații trecute în revistă, și în ceea ce privește termenii depreciativi pentru "nebotezat", rezultatele sînt marcate de punctul de vedere al religiei majorității subiecților, respectiv de intransigență ortodoxă. Căci, fără îndoială, dacă termenul **calvin** 'păgîn' (36, 53, 386) reflectă exigențe ale catolicismului (vezi, mai sus, și semnificația ocazională de 'ucigaș'),

alte numeroase cuvinte ce se grupează **ad-hoc** ca nume pentru noțiunea în discuție poartă amprenta educației religioase ortodoxe și a condițiilor geopolitice ale Principatelor, generatoare, în mod firesc, a unei educații patriotice transmise prin experiența colectivă, dar și prin lecțiile de istorie din școală. Desigur, nu ne putem opri aici asupra justificării istorice, în cronologie; analizate pe un plan general uman, manifestările lingvistice pot fi socotite ca reflectând o inflexibilitate tangentă cu fanatismul. O comparație sumară ne poate însă ajuta să plasăm lucrurile într-o lumină corectă; să ne gândim la imaginea vikingilor în eposul popular al locuitorilor de pe coastele Scotiei, Angliei, Normandiei și Bretaniei, sau la aceea a unurilor migratori, în secolele al X-lea și al XI-lea, spre centrul și vestul Europei. Anticipând asupra rezultatelor anchetelor pentru ALR, considerăm că putem identifica sursa a numeroși termeni pentru "păgîn" în versurile cu care se încheie balada **Constantin Brîncovanul**, prezentă, cel puțin în deceniile al patrulea și al cincilea, în manualele școlare: "Ciini turbați, turci, liftă rea!/De-ați mînca și carnea mea,/Să știți c-a murit creștin/Brîncovanul Constantin" (11, p.212; în textul baladei, termenul de insultă la adresa creștinilor este **ghiaur**, iar turcii **filhari**, **păgîni**, **gealați**, asupra domnitorului făcîndu-se presiuni pentru abandonarea religiei: "Lasă legea creștinească/Și te dă-n legea turcească").

Experiența colectivă, de solidaritate etnică și confesională, identifică în "cel ce nu este botezat" pe indivizii aparținînd altor naționalități, într-adevăr și alte religii (mahomedanism, mozaism), pe primul loc, pentru locuitorii din Vechiul Regat și din Basarabia, situîndu-se, ca frecvență, termenul **turc** (405, 723, 769, 784, 791, 812,

872, 886, 928; cf. și 47, din Banat, provincie care a cunoscut dominația turcească), cu determinantul ~ nelegiuit (682); îi urmează **tătar**, în același mare areal (405, 769, 886) și **jidan** (405, 551), cu sinonimul **ovrei** (762), dar acest din urmă termen este departe de a avea o semnificație precisă! în pct. 958, de la sud de Dunăre, ovrei "se zice unui turc"! O asemenea întrebuintare ne atrage atenția că în toate cazurile discutate mai sus nu ne aflăm în prezența unor "confuzii" tipice (întrucît doar la nivelul limbii literare s-ar putea vorbi de absența criteriilor de concordanță pentru astfel de valori de întrebuintare), ci trebuie să observăm că subiecții, "nespecialiști" în materie, într-o situație de comunicare aparte, cum este ancheta lingvistică, atribuie anumite caracteristici confesionale altor naționalități, dintre care unele destul de puțin cunoscute.

Tot o oarecare experiență colectivă, nutrită de practica și educația religioasă, explică existența în vocabularul graiurilor populare a unor depreciative, inițial termeni tehnici ai bisericii, practic goliți de conținut în cazul de față, dar care au suferit o resemantizare **ad-hoc**. O asemenea motivație social-culturală se află la baza utilizării, pentru noțiunea "necreștin", a unor termeni cum sînt **fariseu** (478), **iudă** (53), **satană** (666), **faraon** (886), și chiar a aceluia de **tiran** (36) - ultimul cu circulație în predicile avînd ca temă viețile sfinților.

Cea mai interesantă situație, în acest grup, o prezintă cîțiva termeni a căror apariție și utilizare sînt rezultatul unor vechi distincții la nivelul doctrinelor religioase, începînd cu faza opoziției **ante creștin - creștinat**, pînă la aceea a secesiunilor din cadrul religiei creștine.

Distincția cea mai veche este reflectată de termenul **liftă**, cu

determinantele ~ **păgînă** (228, 399), ~ **rea** (362, 399, 682), ~ **spurcată** (414, 987), ~ **nebotezată** (646, 987). Termenul și sintagmele au fost înregistrate în Bucovina, Moldova, Basarabia și Dobrogea și numai incidental în nord-estul Transilvaniei, așadar în estul teritoriului daco-românesc. Această repartitie teritorială are semnificația ei: cuvîntul este de origine slavă (**Litva**, numele Lituaniei) și biserica creștină răsăriteană i-a anatemitizat pe locuitorii acestei țări, rămași idolatri pînă în secolul al XIV-lea (12, s.v.; evoluția fonetică: **litvā** > **litfā** > **liftā**). Dacă în texte literare s-a păstrat sensul etimologic al cuvîntului (la Alecsandri: "Săriți cu toți pe liftele trufașe"), în vorbirea populară semnificația 'etnie' s-a relativizat ("căzaci, căpcîni și alte lifte", la Creangă), ajungînd pînă la una de mitologie populară: 'balaur'! (cf. DA, s.v.).

O altă discriminare este marcată de divizarea creștinătății după marea schismă din 1054, care a oficializat catolicismul. Deci, tot în biserica răsăriteană (ortodoxă), "neortodoxul" a devenit **latinū** (slavonesc), reflectat în graiurile populare românești prin **lătin**, **létin** etc. (pentru accent, cf. și sîrb. **latinin**, alb. **lĵatin** 'catolic' (DA, s.v.). În ALR II/I, **lătînă**, **létînă** apar nu numai în estul teritoriului dacoromânesc (Basarabia, 431, 478; Moldova, 414), ci și în Maramureș și nordul Crișanei (279, 349, 353), în sudul Transilvaniei (833) și, de aici, în sudul Olteniei, pe Dunăre, prin păstorii trānshumanți (886). Îndepărtarea de semnificația de bază a cuvîntului, prin cea confesională, este ilustrată de asociații paradoxale, ale vorbitorilor diferitelor graiuri: în pct. 353 (Maramureș), Emil Petrovici a notat că **lătînă** "se zice evreilor", iar în pct. 646 (din Basarabia) apare chiar sintagma **lătînă jidovească** (!). Cît de departe poate ajunge o

asemenea "încărcare" depreciativă ne-o dovedește folosirea termenului ca eufemism pentru noțiunea "curvă": "**lătînă**, că asta n-re saț" (ALR II, **Supliment**, MN 4907/279). În general, însă, resemantizarea la nivelul vorbirii este cea previzibilă: 'nație străină, spurcată', 'venetic', 'mișel', 'viclean' (DA, s.v.).

Alți "păgîni" sînt diferiții "schismatici": **calvinii**, în pct. din Banat (36), Crișana (53) și din Bucovina (386); cf. și **adventist**, în Moldova și Oltenia (520, 876) și, tot din optica bisericii ortodoxe, **ereticii** (455, în Basarabia, unde cuvîntul nu este un neologism propriu-zis: cf. sl. **ieretikū**, rus, **eretik**). Numai la modul general optica bisericii este reflectată de răspunsul **lege spurcată** (405), căci **ture**, **spurcat** poate însemna numai 'copil nebotezat' (812), un succedaneu denominativ ce are rolul de a feri de forțe malefice persoana noului-născut înainte de botez (13, p. 261).

Alteritatea negativă agresivă își găsește însă mijloace de exprimare și în termeni ai limbii comune ce au în general conotații depreciative: "păgînul" poate fi numit, la rigoare, în lipsa unui cuvînt "tehnic", **gealat** (2; etimologie 'călău' < te. **gellad** 'id.', DA, s.v.), sau... **porc**! (958).

În sfîrșit, din mitologia populară este împrumutat apelativul vîrcolac (858, în Bulgaria), care în limba română a fost împrumutat chiar din bulgară: bg. **vŭrĵolak** (< v. sl. **vŭlŭkŭ** 'lup'; asociația de idei în discuție se poate datora sensului, mai general, de 'strigoi'; 12, s.v.).

4. Concluzii.

Reluînd problematica anunțată în titlu, ținem să subliniem cîteva elemente schițate în introducere sau asupra cărora ne-am oprit în cursul expunerii.

În cadrul terminologiei privitoare la cultul creștin din limba română, termenii referitori la confesiuni au o

situație specială, deoarece pun, în mod acut, problema gradului în care realitățile corespunzătoare sînt cunoscute la nivelul vorbitorilor graiurilor. Rezultatele anchetelor pentru **Atlasul lingvistic român** dovedesc că un mare număr dintre noțiunile în discuție sînt ignorate sau cunoscute numai la modul general; ca efect, notăm absența unor termeni propriu-ziși sau chiar oarecare. Situația poate fi analizată și din perspectivă spațială, areologică: astfel, în provinciile Vechiului Regat lipsesc, aproape ca regulă generală, termenii pentru noțiunile "uniți", "reformați" și chiar pentru "catolici"; pe de altă parte, în estul teritoriului dacoromânesc se fac simțite efecte ale ecumenismului bisericii ortodoxe de dată mai veche (în ceea ce privește opoziția "păgîn" - "creștin").

Necunoașterea unui număr de noțiuni are drept urmare încercări de forjare **ad-hoc** a unor denumiri, apariția unor substituențe; dat fiind factorul afect, se produce frecvent transferul din bagajul de termeni depreciativi din sfera relațiilor sociale, în general.

Din punctul de vedere al competenței lingvistice, constatăm că au fost înregistrați, într-o situație de comunicare specială, ancheta lingvistică, termeni care oglindesc:

— experiența colectivă, constituită pe baza unor coordonate istorice, geografice, demografice, cultural-sociale și cultivată prin educația confesională (chiar sumară la nivelul creștinilor ortodocși), dar transmisă și prin tradiție. Fondul terminologic ținînd de acest domeniu are un nucleu de uz curent (nume pentru "ortodox", "păgîn", în ceea ce-i privește pe reprezentanții etniei majoritare din toate ariile; nume pentru "catolic", "unit", "reformat" pentru vorbitorii limbii române din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș), dar numeroși termeni

fac parte din vocabularul disponibil sau pasiv. Educația confesională instituționalizată are ca efect includerea anumitor mentalități și însușirea unui vocabular ce se caracterizează prin respingerea altor confesiuni, prin condamnare, intoleranță sau cel puțin prin ironizarea acestora;

— experiența personală, individuală a vorbitorilor, confrunțați cu o problematică de viață spirituală care nu constituie de obicei (mai ales în unele zone geografice) obiectul unei preocupări speciale. Aceste limite ne impun relativizarea implicațiilor depreciative ale denotațiilor și conotațiilor termenilor referitori la confesiuni, cu atît mai mult cu cît la acest nivel pot fi plasate cele mai multe răspunsuri dintre cele ce reflectă înclinația către "Spiel und Scherz in der Sprache".

Posibilitățile restrînse de transmitere a experienței comunitare și de constituire a unei experiențe proprii în materie sînt oglindite de mărturii directe ale vorbitorilor, cum ar fi următoarea: la întrebarea pentru noțiunea "credincioșii, oamenii ce se află în biserică" (MN 2763), s-au primit și răspunsuri ca acestea: "oameni de bat calea bisericii" (886), "oameni bătrîni, **de biserică**" (958; subl.n.).

Pe un asemenea fond aperceptiv, nu ne pot mira aparentele "confuzii" și aproximații din numeroase răspunsuri la întrebări de factură "tehnică", de tipul celor citate în continuare. De exemplu, pentru noțiunea "uniți": "niște țuțuieni, s-apropie de unguri" (MN 2777/414); pentru "catolici": "nu prea știe ce sînt, crede că sînt sectari" (MN 2775/605); pentru "reformați": "le zice cu un nume minunat: **polecii**" (MN 2776/682). Lucrurile nu se prezintă cu mult deosebit nici cînd este vorba de noțiuni "tehnice" ale cultului creștin ortodox; termenul

afurisenie provoacă următoarele reflectări în vocabularul activ: "femeie afurisită" (MN 2780/353); "termen de ocară pentru cîini" (769), iar **afurisit** înseamnă 'zgîrcit' (399), 'om slab, mic' (478).

Constatări asemănătoare se pot face și cu privire la mitologia populară ortodoxă; la întrebarea "Cine ține cheile raiului?" (MN 2791), atribuindu-se preponderent acest rol Sf. Petru (asociat cu Sf. Pavel), mai apar ca deținători Sf. Neculai și Sf. Ștefan, "Sfîntul **Arhanghelul**" (858), "Petru și cu **Postol**" (272), sau, eventual, se declină competența: "Dumnezeu le-a fi ținînd" (520).

Un alt indiciu pentru necesitatea de a relativiza "încrîncenarea" intolerantă pe care par s-o dovedească răspunsuri ce transmit duritatea și intransigența propovăduitorilor îl constituie interferențele de termeni care ar trebui să aparțină unei anumite confesiuni; de exemplu, **capelă** apare ca răspuns pentru "catedrală" (MN 2773/29), **patăr** pentru "călugăr" (MN 2749/157), **predică** este dublat de varianta de uz catolic **predicație** (h. 188/53, 235, 260, 346, 353, 574) etc.

Resemantizarea, la nivelul vorbirii, a termenilor "tehnic" privitori la confesiuni nu depășește, în general, tendința ce poate fi remarcată pentru cuvintele din vocabularul religiei creștine în general, pentru care concludentă este situația din cadrul opoziției de bază, dintre **creștin și păgîn**; primul ajunge să însemne 'om bun', 'milostiv, de omenie', 'cumsecade', 'naiv' (DA, s.v.), iar cel de al doilea 'om rău', 'crud', 'nemilos', 'crunt', 'nelegiuit', 'ucigaș' (DLR, s.v.).

Aceste concluzii, parțiale (de vreme ce nu le-am putut confrunța, aici, cu faptele ce reies din analiza materialului referitor la noțiuni de bază ale religiei și practicilor

religioase creștine curente) impun, oricum, o interpretare mai nuanțată a materialului lingvistic (lexical și frazeologic) extras din hărțile unui atlas lingvistic și din vocabularul graiurilor populare, în special în tratarea lexicografică; am atras atenția, cu mulți ani în urmă, asupra necesității considerării variabilei geografice, ca reper al cunoașterii lucrurilor, în ceea ce privește definirea semantismului unor apelative din momentul ambientului natural, cu urmări pentru termenii referitori la ocupații, port, alimentație etc. (14, 15, 16), dat fiind faptul că tocmai "cunoașterea lumii" influențează expresia lingvistică, după cum sublinia Eugen Coșeriu (7, p. 138). Cu atît mai mult, elementele vieții sociale, în general, își pun o indiscutabilă amprentă asupra componentei psiholingvistice a limbii și a vorbirii, ale căror expresii se cer apreciate în funcție de cunoașterea lucrurilor și de competența lingvistică a vorbitorilor.

În încheiere, cîteva cuvinte despre alteritatea negativă — ale cărei manifestări au fost ilustrate anterior. Subiectul abordat a impus o interpretare a materialului din punctul de vedere al (socio)lingvisticii discursului (sau textului), alteritatea fiind efectul confruntării, pe plan lingvistic, a unor grupuri confesionale ce se întrepătrund în spațiul geopolitic al unei comunități naționale, și în mare parte, idiomatice. În acest context, trebuie să ne reamintim că, dacă alteritatea **pozitivă** implică coeziunea, solidaritatea cu alții care se recunosc ca membri ai aceleiași comunități, cea **negativă** reflectă separarea de alții, situație exemplar ilustrată, în primul rînd, de încărcătura afectivă a numelor pentru cei de alte confesiuni. Dar, în cazul de față, pentru o corectă interpretare a faptelor, lucrurile trebuie judecate și din alt punct de vedere, acela al

alterității **naturale** (sau **primare**), ori **asumate** (**secundare**). Eugen Coșeriu exemplifică alteritatea asumată prin situația când cineva învață și vorbește o altă limbă decât cea maternă (7, p. 138).

Cu ce fel de alteritate **negativă** sîntem confrunțați în cazul termenilor pentru confesiuni? Desigur, pentru termenii de bază ai religiei creștine (ortodoxe), putem vorbi de alteritate **naturală**; sensurile de bază ale cuvintelor **creștin** și **păgîn** nu presupun o "influențare" specială, ci se plasează în optica prin care experiența colectivă omologhează întrebuințarea unor cuvinte ca **soare**, **mamă**, **copil**, **bun**, **rău** etc. O altă turnură iau lucrurile cînd este vorba de neologisme (de diferite vîrste); din felurite surse, vorbitorul limbii române află că **lătină**, **liftă** înscamnă 'necreștin', **calvin** 'ucigaș' etc. și desigur, duce lucrurile mai departe pe cont propriu (pînă la **lătină** 'femeie depravată').

Dacă înjurătura **profanatoare**, îmbrăcînd forme **sui-generis** de păgînism (în perspectiva a ceea ce Lucian Blaga numea "permanențe ale preistoriei"; 17), poate fi, ca geneză, o manifestare lingvistică a unei alterități negative agresive derivînd dintr-un politeism atomistic (cel puțin familial dacă nu individual), comunitatea creștină pare să-și regăsească solidaritatea confesională prin confruntare. Iată rezumatul în răspunsul unui aceluiși subiect (ancheta Petrovici din punctul 520, Larga, Jijia, Iași); la întrebarea "Cum se mai înjură aici?" (pînă atunci fusese vorba de înjurăturile așa-numite **obscene**), subiectul răspunde: "de **lucruri sfînte**, de **Dumnezeu**, de **cruce**, de **tămîie**; pe jidani de **corn**, de **talmug**, de **rabîn**, de **haham**" (ALR II, Supliment, MN 4918). O "nonșalanță" quasi-ateistă de circumstanță, desigur, dar care ilustrează lipsa limitelor în ceea ce

privește alteritatea negativă agresivă: interindividuală (de observat că, frecvent, după numele de "lucruri sfînte" urmează adjectivul posesiv **tău**, **ta**, ori formula **mă-ti!**) în cadrul comunității confesionale și în raport cu altele, manifestată în împrejurări limită, ce nu poate înfățișa un indiciu cu privire la sentimentele religioase ale unui popor, a căror revigorare este de prevăzut în perspectiva reinstaurării libertății reale a practicării cultului.

În pofida materialului lingvistic - aparent periferic și extravagant — care ilustrează textul de față, sperăm că publicarea lui va atrage atenția asupra importanței terminologiei cultului creștin în limba română și asupra necesității imperioase a investigării ei din puncte de vedere multiple, spre elucidarea unor probleme capitale ale etnogenezei dacoromânești, în liniile generale schițate de înaintași. Cu atît mai mult cu cît un eminent arheolog, regretatul Radu Vulpe, ne-a reamintit un fapt ce se constituie într-un comandament de studiu, condiționarea prin creștinism a păstrării romanității poporului român: "Dacă poporul nostru n-ar fi fost roman, ci ar fi fost orice altceva, ar fi devenit totuși creștin, ca și neamurile străine din vecinătatea sa; dar dacă n-ar fi fost creștin atunci, în acel mare moment de răscruce [epoca migrației popoarelor], este îndoielnic că ar mai fi rămas roman" (18, p. 22).

NOTĂ

* Aspect asupra căruia nu ne putem opri aici, cu atît mai mult cu cît fonetismele neologismelor pe care le discutăm în continuare au făcut obiectul de studiu al unei lucrări speciale, anterioare (9, p. 104 -295; vezi indicele, s.v. **adventist**, **baptist**, **calvin**, **catolic**, **evangelist**, **greco-catolic**, **greco-oriental**, **greco-ortodox**, **luteran**, **ortodox**, **papistaș**, **reformat**, **uniat**).

REFERINȚE

BIBLIOGRAFICE:

1. S. Pușcariu, *Les enseignements de l'Atlas linguistique de Roumanie*// "Revue de Transylvanie", III, 1936, 1.

2. Id., *Atlasul lingvistic român. Prospect*, București, 1936.

3. S. Pop, *La terminologie religieuse dans le domaine de la langue roumaine* (cu 8 hărți; conferință din 1943) // *Recueil posthume de linguistique et dialectologie*, Gembloux, 1966, p. 487 - 505.

4. Id., *Les termes religieux dans les langues romanes* (cu 13 hărți; conferință din 1952) // *Recueil posthume...*, Gembloux, 1966, p. 611 - 631.

5. E. Coșeriu, *Geografia lingvistică// Lingvistică din perspectivă spațială și antropologică*, Chișinău, 1994.

6. J. Séguay, *Les noms populaires de plantes dans les Pyrénées Centrales*, Barcelona, 1953.

7. E. Coșeriu, *Socio- și etnolingvistica. Bazele și sarcinile lor// Lingvistică din perspectivă spațială și antropologică*, Chișinău, 1994.

8. V. Arvinte, *Român, românesc, România. Studii folologice*, București, 1983.

9. St. Dumitrăcel, *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului*, București, 1978.

10. D. Mărtinaș, *Originea ceangăilor din Moldova*, București, 1985.

11. V. Alecsandri, *Poezii populare ale românilor...*, București, 1866.

12. Aug. Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939.

13. I.A. Candrea, *Folklorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*, București, 1944.

14. St. Dumitrăcel, *Termes pour les formes de relief. Le rôle de la variable géographique*// "Revue de linguistique romane" (Paris -Lyon), t.42, 1970, nr. 167-168, p. 293 - 306.

15. Id., *Rolul variabilei geografice: "lacul" de lângă puț*// "Anuar de lingvistică și istorie literară", XXIX, 1983-1984, A. Lingvistică, p. 139 - 174.

16. Id., *Variabila geografică și variație semantică în răspunsurile din ancheta dialectală*// "Limba română" (București), XXXVIII, 1989, I, p. 17. - 29.

17. L. Blaga, *Despre permanența preistoriei*// "Saeculum", I, 1943, 5, p. 3- 17.

18. R. Vulpe, *Romanitate și creștinism, coordonate ale etnogenezei*

românilor//*De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, ed. a II-a, Galați, 1979, p. 16 - 22.

ABREVIERI:

ALR I = *Atlasul lingvistic român, partea I, de Sever Pop*; vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu - Leipzig, 1942.

ALR III = *Atlasul lingvistic român, partea II-a, vol. I, de Emil Petrovici*, Sibiu - Leipzig, 1940.

ALR II, *Supliment* = *Atlasul lingvistic român, partea II-a, vol. I, Supliment. Termeni considerați obsceni*, Sibiu - Leipzig, 1940.

DA = *Academia Română, Dicționarul limbii române*, t. I, partea a II-a, C, București, 1940; t. II, partea I, F - I, București, 1934; t. II, partea III-a, Ladă - lojnită, București, s.a.

DLR = [*Academia Română*], *Dicționarul limbii române*, serie nouă, t. VI, Litera M, București, 1965 - 1968; [t. VIII, partea I, Litera P] - păzuț, București, 1972; t. X, partea a 3. Litera S (semn - sâveică), București, 1990.

MN = *Material necartografiat*, publicat în ALR III.